

1-МОДУЛЬ. ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ӨРКЕНИЕТТІҢ БАСТАЛУЫ

1. 2 тақырып. Қазақстанның ежелгі заман тарихының тарихнамасы мен дерек көздері.

2. Лекцияның мақсаты мен міндеттері: Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу тарихынан. Археология проблемалары және оларды талдап зерттеу.

3. Лекция мазмұны. Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу тарихынан. Археология проблемалары және оларды талдап зерттеу.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәлімет тек орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Қазақстанның өткендегісін ғылыми зерттеуде І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды сүреттеу және жинауға әмір берген. Осы әрекеттердің нәтижесінде 1707 жылы Тобыл боярының ұлы С. Ремезов жазған «Сібірдің жазба кітабы» жарық көрді. Онда географиялық деректермен қатар, қазақ даласының археологиялық ескерткіштері туралы да мәліметтер келтірілген. Келесі археологиялық қазба мәліметтер 1733 жылы Сібірге академик Г.Ф.Миллердің басқаруымен жасалған бірінші академик экспедицияның есептерінде айтылған. Экспедиция құрамында белгілі ғалымдар Л.Делаклоер, И.Фишер, геодезистер А.Красильников, А.Иванов, М.Ушаков жұмыс істеген еді. 1768-1774 ж Еділ бойының Оралдың, Сібір мен Қазақстанның тарихын, географиясын және олардағы халықтардың этнографиясын зерттеу мақсатымен ұйымдастырылған екінші академиялық экспедиция Қазақстанда археологиялық зерттеу ісін жалғастырды. Экспедицияға П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барданес қатысты.

XIX ғасырдың орта шеніне қарай негізінен Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша едәуір материал жинақталды. 1862 жылы Қазақстанда В.В. Радлов археологиялық жұмыстар жүргізе бастады. В.В. Радлов Солтүстік-Шығыс Қазақстан мен Сібірдің ертедегі ескерткіштерін топтауды және кезең-кезеңге бөлуді ұсынды. 1867 ж. археологиялық комиссияның тапсыруымен орыстың белгілі шығыстанушысы П.И. Лерх Түркістан өлкесін зерттеді. 1893-1894 жылдарда В.В. Бартольдтің осы аймаққа іс-сапармен келуі археология мен шығыстану ісін дамытуда зор рөл атқарған оқиға болды. Ол жазған «Ғылыми мақсатпен Орта Азияға сапар туралы есеп» осы

кезге дейін тарихи ақпараттың үлгісі болып қалып отыр. Түркістан үйірмесінің ұйымдастырылуы соның есімімен байланысты.

1917 жылғы революциядан кейін археологиялық зерттеулер жалғастырылды. 30-жылдары бірқатар ірі экспедициялардың зерттеулері республиканың көптеген аудандарын қамтыды. Олардың ішінде П.С. Рыков, С.С. Черников, О.А. Кривцова-Гракова басшылық еткен экспедициялар бар. Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерін және әсіресе ертедегі кен ісі мен мыс балқыту өндірісін зерттеуде Қ.И. Сәтбаев маңызды рөл атқарды. 1946 ж. Қазақстанда Ғылым академиясының құрылуына байланысты археологиялық жұмыстардың көпшілігін Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археология бөлімі жүргізді. Құрылған бөлімнің алғашқы археологиялық экспедициясы Орталық Қазақстан «ОҚАӘ» экспедициясы болды. Қазақстан археологиясының 1950-жылдардың орта шеніндегі аса жарқын жаңалықтарының бірі Оңтүстік Қазақстандағы Қаратауда ежелгі палеолиттік тұрғын жайдың табылуы болды. Оларды геолог Г.Я. Ярмак пен археолог Х.А. Алпысбаев тапқан еді. Бұл жаңалық қазақ археологиясындағы жаңа бағыттың-палеолитті зерттеуді негізін қалады. Жалпы XX ғасырдың 40-жылдардың аяғы мен 50-жылар археологиялық зерттеулердің кең өрістеуімен есте қалды. Қазақстан археологиясының дамуы келесі кезеңі XX ғасырдың 60-70-жылдарды қамтиды. 1970-жылдарда Қазақстан археологиясының тағы бір бағыты-петроглифтерді зерттеу бағыты айқындалды.

1969 жылы - Отырар, ал 1971 жылы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Қалалар мен қоныстардың орындарына қоса, экспедиция мүшелері түрлі дәуірлердің обаларын, соның ішінде белгілі және бұрын зерттелген Бөріжар обасын, Шағаны, Көк-Марданды зерттеді. 1960-шы жылдардың орта шенінде Қазақстан нумизматикасы дами бастады. Отырарды, Құйрықтөбені қазу кезінде көптеген теңге материалы жинақталды. Қазақ археологиясы тарихының жаңа зерттеу кезеңі 80-жылдардан басталды. XX ғасырдың 80-жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Атасу қонысын қазуды жалғастырып, металл балқытатын орындарды, ертедегі металлургиялық пештердің орнын тапты. Қазақстанның әр түрлі аудандарында, атап айтқанда Шығыс Қазақстанда тас дәуірінің ескерткіштерін зерттеу жалғастырылды. Палеолитті зерттеулердің нәтижелері, жаңа материалдар Қазақстан аумағына алғашқы қауым адамының қоныстанған уақыты мен жолдары туралы мәселені жаңаша қоюға мүмкіндік береді. В.Ф. Зайберттің «Атбасар мәдениеті» деген монографиясы Солтүстік Қазақстанның

неолитіне арналған. Неолит пен энеолитті біріншісін алдыңғы, ортаңғы және соңғы деп бөлшектей отырып, ұсынылған кезеңдерге бөлу б.з.б. V мыңжылдықтан II мыңжылдықтың басына дейінгі кезеңді қамтиды. Қола дәуірі бойынша Жетісуда материалдар жинақтау да жалғастырыла берді. Бұл аймақты Андронов мәдениетінің ірі орталықтарының біріне айналдыратын ондаған жаңа қоныстар мен обалар табылды. Батыс Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеген кезде қызықты нәтижелер алынды. Г.А. Кушаев Батыс Қазақстанға екі мәдени қауымдастық Андронов және Қима мәдениетінің көршілес болуы тән екенін атап өтті. Оның пікірінше олардың арасындағы шекара Ор және Елек өзендерінің арасынан өткен.

Ертедегі көшпелілердің ескерткіштерін және сақтардың, сарматтардың, усундердің, кангюлердің, ғұндардың мәдени, әлеуметтік-экономикалық өмірінің проблемаларын зерттеу әдетте Қазақстандағы маңызды зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Кейін Скифтердің шығу тегі жөніндегі мәселелерге арналған еңбектер пайда болды. Скифтер мен сақтардың бір бөлігі түркілерге тән тілдерде сөйлеген деген пікір пайда болуда. Солтүстік Қазақстан ертедегі темір ғасырының археологиясы жөніндегі іргелі еңбектің пайда болғанын атап өткен жөн. Мұнда көп жыл бойы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде аса құнды археологиялық материалдар жинақталып, соның негізінде осындағы темір ғасырын кезеңдерге бөлуді ұсыну, скиф-сақ үлгісіндегі мәдениеттердің шығу проблемаларын, көшпелі мал шаруашылығының қалыптасу механизмдерін ертедегі қоғамның және көшпелілер мемлекеттілігінің стратификациялауы мәселелерін нақтылай түсу мүмкін болады. Қазақстанның Еуразияда, соның ішінде энеолит және қола дәуірінде мал шаруашылығы қалыптасып, дамыған ежелгі аймақтардың бірі болғаны анықталды. Энеолиттік заманның қоныстары Тұздықөл мен Ботайдан, қола дәуірінің қоныстары - Атасу, Сарғара, Ново-Никольское-1 мен Петровка-2 және басқа қоныстардан табылған орасан көп материал электронды-есептеу машинасының көмегімен талданып, жүйелі түрде өңделді. Жабайы жануарлардың сүйектерін зерттеу энеолит және қола дәуірінде аң аулаудың дамығандығы жөнінде мағлұмат алуға, ауланған ең бағалы аңдарды анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан археологиясының тарихнамасында ірі аймақ - Сарыарқадағы қола және ертедегі темір дәуірінің металлургиясы мен қыш-құмыра ісіне арналған іргелі еңбек тұңғыш рет жазылды. Металлургия мен кен ісін, үстемелердің технологиялық ерекшеліктері мен құрамын кешенді зерттеу нәтижесінде Қазақстанның кен-металлургия аймағында 7 металлургия орталығы анықталды.

Еуразияның далалық өңірі халқының энеолит дәуірі мен қола кезеңіндегі қоныс аудару үрдісінің мәселелері қарастырылған. Түрлі аймақтар арбаларының бейнелерін зерттеу б.з.б. IV мыңжылдықтың аяғы - III мыңжылдықтағы Еуразия аумағындағы доңғалақты көліктің таралу бағытын анықтауға мүмкіндік берді.

Археология институтының аса маңызды ғылыми бағдарламаларының бірі халықаралық «Ұлы Жібек жолы мәдениеттердің сұхбаты» болып табылады. Ол Қазақстан дәстүрі бойынша зерттеліп келген, айтарлықтай табыстарға қол жеткізіп, қызықты жұмыстар тындырылған ертедегі және ортағасырлық Қазақстанның өркендеуіне, қала мен даланың өзара әрекетіне байланысты мәселелерді қамтыды. Қала құрылымын, қалалардың атқарған міндеттерін, құрылысты, сәулет өнерін, Қазақстан халқының рухани өмірін көршілес елдермен және халықтармен өзара байланыста алып зерттеу көзделуде. Осы проблемаларға байланысты Отырарды және Отырардың қираған жұрты алқабын, Талас аңғарындағы Қостөбені, Шу аңғарындағы Құлан мен Іле аңғарындағы Талғарды қазу жұмыстары жалғастырылды. Тарихтың кеңістік жиегін кеңейтіп және өткеннің көрінісін жүз есе ұлғайтып, археология тарих ғылымында төңкеріс жасады. Ол бірқатар себептерге байланысты жазбаша деректемелер саны көп емес елдер мен халықтар үшін ерекше маңызды.

Бұл Қазақстанға да қатысты. Мұнда табылған жазбалар б.з.б. IV ғасырға жатқанымен, тарихи өмір шындығының тұтас көрінісін алуға жазбаша құжаттар, хроникалар, заң құжаттары, тарихи шығармалар, әсіресе олардың ертедегі және алдыңғы ортағасырлық кезеңдерге арналғандары жеткіліксіз. Қазақстан археологиясының дамуының бастауында аса көрнекті орыс және қазақ шығыстанушылары мен тарихшылары - В.В. Бартольд, В.В. Радлов, П.И. Лерх, Ш.Ш. Уалиханов, сондай-ақ алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының өкілдері болды.

Республиканың археологиялық ғылымының қалыптасуында М.Е. Массонның, С.П. Толстовтың, А.Н. Бернштамның, М.П. Грязновтың, С.С. Черниковтың рөлі зор. Археология саласының маңызды жетістіктерінің арасында Қазақстан аумағында осыдан миллион жылдай бұрын адам мекендегенін дәлелдеген ежелгі палеолиттік тұрақтардың ашылуы болды.

Отырарды, Кедерді, Таразды, Түркістанды, Сарайшықты, Талхирді археологиялық зерттеулердің көрсетіп отырғанындай, қазақтардың мемлекеттілігі, Қазақ хандығының мәдениеті ежелгі түріктердің, қарахандардың, қыпшақтардың мемлекеттілігі мен мәдениетіне ұштасып жатыр.

Көшпелі және отырықшы өркениетті зерттеу әр түрлі халықтар мәдениетінің өзара әсері мен өзара байытылуы дүниежүзілік прогрестің сара бағыты болды. Қазақстан мен Орта Азияның қазіргі халықтары энтогенезінің бастауы да сондай өзара әсерде жатыр.

Жазбаша деректемелер. Ежелгі дәуірдегі, әуелгі және кейінгі орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы жөніндегі мәліметтер түрлі тілдерде: көне парсы, көне грек, латын, қытай, көне түрік, араб, парсы, түрік тілдерінде жазып қалдырылған. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесімен ұштастырып алғанда жазбаша ақпараттың сипаты мен мазмұны жөнінен бұлайша алуан түрлі болуы 2,5 мыңжылдықтан астам уақыт бойындағы тарихи оқиғаларды, Қазақстанның әр түрлі этностарының шаруашылық және әлеуметтік қатынастарын, мәдениетін, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақстан халықтарының тарихы жөніндегі ежелгі жазбаша деректеме І Дарий (б.з.б 522-486 жж.) және Ксеркс (б.з.б 486-465жж.) патшалардың Ахеменид державасында қолданылған негізгі үш тілде: көне парсы, элам және аккад тілдерінде жазылған ежелгі парсы жазбалары болып табылады. Қазіргі уақытта ғылыми әдебиетте, әсіресе археологиялық әдебиетте сақ тайпаларының аталған жазбалары-хаумаварга мен тиграхауда Қазақстан аумағына қатысты деген пікір орныққан. Көне парсы жазбаларында тарихи-географиялық деректерден басқа, антик деректемелердің мәліметтерін тексеруге және оларды едәуір нақтылай түсу үшін біраз материал береді. Авеста Зороастра дінінің қасиетті кітабы, Иран жерінде Аршак дәуірінен басталған және әсіресе Сасанилер кезінде бірнеше діни реформалар барысында қалыптасқан қағида болып табылады. Бастапқы шамамен 1000 жыл бойы ауызша беріліп келген Авеста мәтіні, сірә, Сасанилер кезінде қалыптасқан парсы әліпбимен, содан соң соның негізінде жасалған фонетикалық жазбамен тұңғыш рет бір ізге салынған болса керек.

Ортаңғы Иран ескерткіштері: парфяндар тілінен бастап, «ортаңғы кезең» дейтін иран тілдеріндегі эпиграфиялық және нарративтік деректер осылай аталды. Арамей жазбасының ерекше түрінде және парфяндардың ортаңғы парсы және соғды тілдерінің өзге де диалектілерінде жазылған манихей дінінің ескерткіштері де соған қосылады. Тарихшы үшін мына шығармалар мейлінше маңызды:

1. Бундахишн
2. Денкарт
3. Арда-Вираз-иамак

4. Панд-намак-и-Зардушт
5. Кар-намак –и Ардашир-и Панакан

Қазақстанның тұрғындары туралы мәліметтер ертедегі Грекияға Персия арқылы, сондай-ақ Қара теңіз өңіріндегі грек отарлары арқылы жетіп тұрды. Қазақстан мен Орта Азияның сақ тайпаларына барып тірелетін ауызша фольклорлық дәстүр де алынған. Қазақстан тарихын зерттеу үшін грек тарихшыларының Александр Македонскийдің жорықтарын сүреттейтін шығармаларының бірсыпыра маңызы бар, олардың арасында Диодорды, Помпей Трогты, Полибийді атап өткен жөн. Оларда айтылатын этностарды басқа мәліметтермен ұқсастыру өте қиын. Ертедегі Қазақстан тарихы үшін географиялық антик әдебиеті маңызды деректеме болып табылады. Б.з.б II ғасырдан бастап Қазақстан тарихын зерттеуде қытай деректемелері айтарлықтай рөл атқарған. Антик авторларына қарағанда, қытай авторлары жалпы алғанда Қазақстандағы жағдайды жақсырақ білетін еді. Қытай экспансиясының батысқа жылжуы Шығыс Түркістандағы, Қазақстан мен Орта Азиядағы жағдайды дәл білу қажеттігін туғызды.

Әулеттік тарихтар ішінде Қазақстан мен Орта Азия халықтары туралы ең көлемді және бағалы деректер Сыма Цянның (б.з.б. 145-84 жж.) «Тарихи жазбалар» («Шицзи») деген тарихи еңбегінде, атап айтқанда, «Өмірбаян» бөлімінің «Сюнну туралы хикая» және «Давань туралы хикая» деген екі тарауында, сондай-ақ хань императорлары мен қолбасшыларының өмірбаяндық сүреттемелерінде келтірілген. Мұнда Орталық Азия иеліктері, олардың өзара және Қытаймен қатынастары туралы маңызды мәліметтер жинақталған. «Шицзиден» кейін «Ежелгі Хань тарихы» («Цянь Ханьшу») келеді, оны негізінен біздің заманымыздың I ғасырында Бань Гу жазып, оны оқымысты қарындасы Бань Чжао аяқтаған. Бань Гудың еңбегі ортодоксалдық конфуциандық еңбектер қатарына жатады, ол тарихи шығармалардың жаңа дәурін - бір әулеттің басқару тарихын бастап берді. Хань әулеті билік еткен кезеңде (б.з.б. II ғ.- б.з. II ғ.) Жібек жолының негізі салынып, Қытай мен Орта Азия мемлекетінің сауда және саяси байланыстары, Орталық Азия халықтарының мәдениеттері мен қытай мәдениетінің өзара әсері мен өзара ықпалы жанданды. Жібек жолының толысып гүлденуі Қытайда Тан әулеті билік еткен кезеңге (618-907) тұтас келеді. Орталық Азияға саяхатшылардың жазбалар жанры Тан әулеті билеген кезеңде де, XIII ғасырда да ең басты деректеме болып қала береді. Батысқа саяхат жасаушылардың жолжазба жанры монғол дәуірінде толығымен түсті, бұл кезде қытайлардың география мен этнография бойынша түсініктері едәуір кеңейді. Бұл

- «Сопы Чан Чунның Батысқа саяхаты туралы жазбалар» («Чжан Чунь чжэнь және Си юцзи»). Ертедегі және орта ғасырлардағы қытай деректемелері, сыңжарақ болғанына қарамастан, Қазақстанның тарихы мен мәдениеті зерттеуде ерекше құнды.

Біздің заманымыздағы I мыңжылдықта ежелгі түрік және түркі тілдес тайпалар мекендеген жерлерден шыққан көне түрік жазба ескерткіштерінің құны баға жеткісіз. Деректемелерде Енисей мен Таластан ашылған ескерткіштердің зор маңызы бар. Ең алдымен түрік хандары Күл-тегін (732) мен Білге-қаған (735) құрметіне қойылған ескерткіштер - Кошоцайдамыс құлпытастарын атап өту керек. Тонікөк ескерткіші (шамамен 716), Құлшора құрметіне орнатылған ескерткіш (722), Онгин жазбасы қосылатын Кошоцайдамыс мәнерлі мәтіні негізінен Шығыс Түрік қағанаты жөнінде мәлімет береді. VII-X ғасырлар деп белгіленген Енисей аңғарының жазбалары мен Суджа құлпытастарынан тұратын Қырғыз мемлекетінің ескерткіштері белгілі бір ынта-ықылас туғызады. Батыс Түрік қағанатының Жетісудан (Талас өңірінен) табылған ескерткіштері елеулі мәдени-тарихи қазына болып табылады. Оған 12 жазба жатады. Деректемелерде IX-XVII ғасырлардағы араб, парсы және түрік әдебиеті ерекше орын алады. Қазақстан тұрғындары туралы ең ертедегі мәліметтер арабтардың классикалық тарихи шығармаларында кездеседі. Мәселен, әл-Балазур (IX ғ.) мен ат-Табари (IX ғ.) туындыларында VII - VIII ғасырлардың орта шенінде араб шапқыншылығына қарсы күресте Орта Азия халықтарына елеулі көмек көрсеткен Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның түркі халықтары туралы маңызды мәліметтер бар. Тарихшы әрі географ әл-Якубидің «Елдер кітабы» (Китаб әл-бұлдан) деген географиялық шығармасында Қазақстан түріктері туралы ауқымды тарихи-этнографиялық материал бар. Қарастырылып отырған деректемелер кешені арасында араб географы Ибн әл-Факихтің (IX ғасырдың аяғы - X ғасырдың басы) «Елдер туралы әңгімелер кітабын» (Китаб ахбар әл-бұлдан) да атап өткен жөн. Араб географиялық әдебиетінің ең гүлденген шағы - X ғасыр.

Араб географы әрі саяхатшысы Ибн-Хаукаль солтүстік Месопатамиядан шыққан, өз кезінде көп саяхат жасаған. Ибн-Хаукаль мен Әл-Истахри еңбегінің маңызды бөлігі «Жер келбеті» (Сурат әл-ард) деген географиялық карта болып табылады. Бағдатта туған араб тарихшысы әрі географ әл-Масудидің (X ғ.) шығармалары бағалы тарихи деректеме болып табылады. Испан-араб географы Исхак ибн әл-Хусейннің (XI ғ.) Андалусияда жазылған «Кез келген жердегі атақты қалалар сүреттелетін інжулер үйінділері» деген шығармасында Қазақстан түркі тілдес тайпалары сүреттеледі. Әл-Марвазидің (XII ғ.) «Жануарлардың

табиғи қасиеттері» (Табаи әд-Хайауан) деген шығармасын Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихының құнды деректемесі деп атаған жөн. Әл-Марвазидің туындыларында түркі халықтары туралы бірегей этнографиялық мәліметтер бар. Әл-Идрисидің бізге келіп жетпеген жазбаша деректерге негізделген мәліметтері көбінесе бірегей сипатта болып келеді. XIII ғасырдан бастап ортағасырлық араб тілдес авторлар көбіне құрастырушыға айналып, өз заманындағы жағдайды сирек сүреттейді және өзінің алдындағы географтар мен тарихшылардан дәйексөздер келтіруді жөн көреді. Хорезмнен шыққан араб тілі тарихшы, ең соңғы Хорезмшах Жалал ад-диннің сарайындағы хатшысы және өмірбаяншысы ән-Насави Ибн әл-Асирдің замандасы болатын. Оның монғол шапқыншылығының қарсаңындағы және сол кездегі Хорезмшахтар мемлекетіндегі оқиғаларға арналған «Жалал ад-дин Манкубирти сұлтанның өмірбаяны» (Сират ас-султан Жалал ад-дин Манкубирти) деп аталатын шығармасында сол кезеңде қыпшақтармен және түріктердің басқа да көршілес тайпаларымен тұрақты қарым-қатынас жасап отырған Хорезмнің ішкі және сырқы істері туралы мәліметтер бар. Қазақстанның кең-байтақ аумағында және оңтүстік-орыс далаларында қоныстанған ортағасырлық қыпшақтардың шаруашылығы, тұрмысы, мәдениеті, географиясы туралы мәліметтер ерекше ден қоюға лайық. Ибн-Халдунның еңбегінде түрік тайпаларының: оғыздардың, қарлұқтардың, кимектердің, қыпшақтардың алдыңғы ортағасырлық тарихы жөнінде де мол нақты материалдар кездеседі. Басқаша айтқанда ортағасырлық деректемелердің деректері қазіргі зерттеушілерден танымсыз және ыждағатты деректеметанушылық жұмысты талап етеді.

XIX ғасырдың орта шенінде Н.Я. Бичуриннің қытай жазба ескерткіштерінің ертедегі Орта Азия халықтары туралы мәліметтерді жинаған бастырып шығаруы синологиядағы аса көрнекті құбылыс болды. Үш томдық еңбекте қытай деректемелерінің Қазақстанды ертеде және орта ғасырларда мекендеушілердің: хуннулардың, усундердің, кангюйлердің, яньцайлар мен түрік тайпалары жайлы негізгі ақпарат жинақталған. Қытай хроникаларының материалдарына ауқымды тарихи-филологиялық түсініктемелер берілген.

Өткен ғасырдың аяғы түркология тарихында асқан зор маңызы бар оқиғамен есте қалды-Монғолиядағы Орхон өзенінде руналық екі үлкен ескерткіш: Күлтегін және Білге қаған құрметіне қойылған ескерткіштер ашылды. Дат лингвисті В. Томсеннен кейін В.В. Радлов бұл жазбаларды оқудың кілін тапты. Сол кезден бастап ежелгі түрік эпиграфикасын зерттеу түркологияның орталығы болған Петербургте маңызды салаға айналды. 1892-1903 жылдары В.В

Радлов инициативасымен Орхон-Енесей жазбаларын зерттеудің нәтижелері қорытылған іргелі еңбектер шығарылды. П.М. Мелиоранский Күлтегін құрметіне орнатылған ескерткішті тарихи-филологиялық тұрғыдан түсіндіру жөніндегі елеулі еңбегі сол кезде жарық көрді.

4. Оқытудың техникалық құралдары: слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық.

5. **Лекцияның оқыту тәртібі, әдістері мен түрлері:** кіріспе лекция, проблемалық оқыту технологиясы.

6. **Әртүрлі күрделілік деңгейдегі тапсырмалар (1-деңгей, 2-деңгей, 3-деңгей сұрақтарымен беріледі) және оларды бағалаудағы ұпайдардың үлестірілуі және оларды бағалаудағы ұпайдардың үлестірілуі:**

1-деңгейдің сұрақтары:

1. Ежелгі Қазақстан тарихы бойынша археологиялық деректер.
2. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының бірінші жетекшісі.
3. Ғалым-археолог А.Н. Бернштам және Е.И. Агееваның басшылығымен қай өңірде археологиялық экспедиция жүргізілді ?

2-деңгейдің сұрақтары:

1. Ежелгі Қазақстан тарихы бойынша жазбаша және ауызша деректер.
2. Бехустин жазбасында қандай ақпарат берілген?
3. Зораастризм дінімен байланысты тарихи деректі атаңыз.

3-деңгейдің сұрақтары:

1. С Геродоттың «Тарих» атты еңбегінің қай кітабында Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар туралы айтылған?
2. Антика заманының географы Старбонның ежелгі Қазақстанның географиясына қатысты теріс ойлары қандай?
3. Ежелгі Қазақстан тарихы бойынша қытай деректерін орыс тіліне аударған кім?

7. **СӨЖ және ОСӨЖ тапсырмалары, олардың түрлері мен орындалуына қойылатын ұпайдардың үлестері:** Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы әдебиетті зерттеу, археологиялық кезеңдерді анықтау, яғни тас, қола және темір дәуіріне жататын ескерткіштерді анықтау қажет.

8. Пайдаланылатын әдебиеттер:

Негізгі әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық, 1 том. Алматы, 1996.
2. Алпысбаев Х.А. Неолитическая стоянка в пещере Караунгур. // Изв. АН Каз ССР. Сер. обществ., 1969, №2, С. 85-87.

3. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Учебное пособие для студентов исторических факультетов вузов. – Алматы, 1993., 362 с.
4. Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К. Комплексы палеолетической стоянки Шульбинка из верхнего Прииртышья. – Алматы, 2000, – 167 с.
5. Сыздыкова А.М. Ертістің Павлодар өңіріндегі археологиялық ескерткіштер. – Павлодар, – 27 б.
- 6.Калыш А.Б. Историческое краеведение Казахстана. 2017.
7. Қартабаева, Е.Т., Мырзабекова, Р.С. Ежелгі дүние тарихы 2014. РМЭБ.

Қосымша әдебиеттер:

1. Нысанбаев Н.Ә., Нұрмұратов С.Е., ТҒыбитов Х. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) : Монография. 1-том :Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір 2014. РМЭБ
2. Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Рауан, 2018.
3. Алан Барнард. Антропология тарихы мен теориясы [оқулық] / А. Барнард; ауд. Ж. Жұмашова, 2018. - 240 б.

WEB-сайттар тізімі:

1. <http://e-history.kz/kz>
2. https://vk.com/history_qaz